

مؤلفه‌ها و روایی محتوای مدل مفهومی خوف از خدا مبتنی بر دیدگاه علامه طباطبائی: رویکرد آمیخته

mahmood.20959@yahoo.com

birial390@gmail.com

hrhassanabadi@gmail.com

barati.f@qhu.ac.ir

محمود خلیلیان شلمزاری / استادیار روان‌شناسی، دانشگاه شاهد

محمدناصر سقایی بی‌ریا / استادیار روان‌شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

حمیدرضا حسن آبادی / استادیار روان‌شناسی تربیتی، دانشگاه خوارزمی

فرید براتی سده / استادیار گروه روان‌شناسی، دانشگاه قرآن و حدیث

دریافت: ۱۳۹۸/۰۱/۱۵ - پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۱۵

چکیده

تدوین مدل مفهومی سازه‌های دینی، سرآغازی برای مطالعه روان‌سنجی آنهاست. هدف این پژوهش، تدوین مدل مفهومی خوف از خدا، از دیدگاه علامه طباطبائی است. روش تحقیق ترکیبی، از نوع اکتشافی است. جامعه متنی، آثار مکتوب علامه طباطبائی و نمونه متنی، ۱۰ جلد مرتبط از تفسیر المیزان است. جامعه آماری، پژوهشگران حوزوی دکتری رشته‌های علوم انسانی است و با روش نمونه‌گیری در دسترس، ۹ نفر انتخاب شد. یافته‌ها نشان داد که خوف از خدا متشکل از دو مؤلفه (احساس نگرانی، احساس مراقبت) است. احساس نگرانی، شامل دو زیرمؤلفه (پیش‌بینی ناخوشایند، تهدید هدف) و احساس مراقبت، شامل دو زیرمؤلفه (اجتناب از منشأ ترس، استقامت در رسیدن به هدف) است. یافته‌های مطالعه کمی نشان داد که میزان شاخص CVI در زیرمؤلفه‌ها در دامنه ۰/۸۸ تا ۱ و میزان شاخص CVR در زیرمؤلفه‌ها در دامنه ۰/۷۸ تا ۱ است. بنابراین، سازه خوف از خدا، دارای مدل مفهومی و برخوردار از روایی محتوایی است که قابلیت سنجش در قالب ساخت ابزار را دارد.

کلیدواژه‌ها: خوف از خدا، مدل مفهومی، ترس، علامه طباطبائی، اضطراب، بیم.

روان‌شناسان بسیاری، از جمله: لیوبا (Leuba، ۱۸۹۶)؛ استاریاک (Starbuck، ۱۸۹۹)؛ جیمز (۱۹۰۲)؛ منزلو (۱۹۴۶)؛ فرانکل (۱۹۶۲) و آلپورت (۱۹۶۳)، با رویکردی روان‌شناختی به مطالعه دین پرداخته‌اند و سرآغازی برای مطالعات روان‌سنجی، در خصوص دین و پدیده‌های دینی ایجاد نموده‌اند. توجه به بررسی روان‌شناسی دین و موضوعات دینی، به‌گونه‌ای است که روان‌شناسان طی دهه‌های اخیر، پرسش‌نامه‌ها و ابزارهای متعددی برای سنجش مذهبی بودن ساختند و آن را در پژوهش‌های مختلف به کار برده‌اند. با افزایش پرسش‌نامه‌های سنجش مذهبی، هیل و هود در سال ۱۹۹۹، اقدام به معرفی ۱۲۰ مقیاس مذهبی در کتابی با عنوان *سنجش مذهبی* نموده‌اند. به اعتقاد برخی پژوهشگران (بلند، ۱۳۹۰)، ساخت مقیاس‌های دینی مسبوق به دو تحول کم و بیش عمده، در تاریخ علوم انسانی است. نخستین تحول، امکان‌پذیر شمردن «مطالعه علمی دین» و دومین تحول، امکان‌پذیر شمردن «اندازه‌گیری روان‌شناختی» است. براین اساس، ساخت مقیاس‌های دینی، از این جهت که مصداقی از اندازه‌گیری روان‌شناختی است، به دانش روان‌سنجی مربوط می‌شود و از جهت عام‌تر، به واسطه آنکه بخشی از تلاش برای دین‌شناسی علمی است، به مطالعه علمی دین تکیه دارد.

با پیروزی جریان انقلاب اسلامی در کشور ایران، علاقه و حساسیت پژوهشگران روان‌شناسی، نسبت به عملیاتی کردن مفاهیم دینی مشاهده می‌شود. اگرچه بخشی از فرایند عملیاتی‌شدن این مفاهیم، بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی است. اما همان‌طور که برخی مطالعات آسیب‌شناسی این حوزه (خدایاری‌فرد، ۱۳۹۰؛ رحیمی، ۱۳۹۰؛ لطف‌آبادی، ۱۳۹۰) نشان می‌دهد، نه‌تنها ضعف در بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی ابزارها و مقیاس‌های طراحی‌شده، بلکه فقدان مدل منسجم مبتنی بر مبانی نظری اسلامی، از مهم‌ترین نقاط ضعف در فرایند عملیاتی کردن موضوعات و سازه‌های دینی است.

از سوی دیگر، به‌رغم اینکه پژوهش‌های بنیادین روان‌شناسی، بر شیوه‌های حل تجربیات و هیجانات منفی (مانند احساس گناه، اضطراب، دل‌بستگی ناپایمن، کمبود محبت افراد، بیماری‌ها، محرومیت) تمرکز داشته‌اند و بر مؤثر بودن معنویت و مذهب، تأثیرگذاری تجربیات معنوی و مذهبی، و یا بر نقش تعدیل‌کنندگی معنویت و مذهب تأکید نموده‌اند (هود و همکاران، ۲۰۰۹؛ واتس، ۲۰۰۷)؛ اما کمتر به بررسی هیجانات مثبت تأثیرگذار در حوزه معنویت و مذهب پرداخته شده است (ون کپلین و سارگلو (Van Cappellen & Saroglou، ۲۰۱۲). به نظر یکی از عمده‌ترین عوامل نپرداختن به هیجانات مثبت در حوزه معنویت و مذهب، عدم مفهوم‌سازی این نوع از هیجانات است.

بر اساس آنچه گذشت، و با توجه به فعال شدن علوم بین‌رشته‌ای، به‌ویژه با ورود دین به عرصه علم و تقاضاهای نوظهور در عرصه علوم انسانی اسلامی، لازم است مبتنی بر اندیشه اسلامی، سازه‌های دینی مفهوم‌سازی شود. دستیابی به این هدف زمینه ساخت و توسعه ابزارهای مناسب برای سنجش دین و سازه‌های آن را فراهم می‌کند. بنابراین، هدف این مقاله، ارائه مدل مفهومی، مبتنی بر اندیشه اسلامی در خصوص هیجان خوف از خدا است. برای دستیابی به این هدف، در گام نخست، مبتنی بر اندیشه علامه طباطبائی، مؤلفه‌های هیجان خوف از خداشناسایی و در گام دوم، برای ارزیابی روایی محتوا، مؤلفه‌های استخراج‌شده توسط گروه خبرگان اسلامی مورد سنجش و ارزیابی قرار می‌گیرد. از آنجاکه اندیشه علامه طباطبائی

در موضوع خوف از خدا، قابلیت خویش با رویکرد دانش روان‌شناسی را دارد (خلیلیان شلمزاری و همکاران، ۱۳۹۷) و همچنین در نگاه علامه، مفهوم خوف از خدا دارای ویژگی‌های روان‌شناختی است. براین اساس، برای استخراج مؤلفه‌های خوف از خدا، این مقاله بر اندیشه علامه طباطبائی تمرکز کرده است؛ چراکه در نگاه این اندیشمند مسلمان، خوف عاملی بازدارنده از ارتکاب اشتباه (طباطبائی، ۱۴۳۰ق، ج ۱۰، ص ۲۸) و نیرویی در جهت رسیدن به هدف تلقی شده است (همان، ج ۷، ص ۳۹) که حکایتگر ظرفیت روان‌شناختی این مفهوم است.

پیش از آنکه مفهوم خوف، در اندیشه دانشمندان اخلاق و عرفان به صورت امر محوری جای باز کند، در آثار گوناگونی، اعم از متون مقدس و ادبی حضور داشته است. به نوعی مفهوم خوف در همه ادیان، حتی ادیان غیرتوحیدی هم مورد اشاره قرار گرفته است (مظاهری و پسندیده، ۱۳۹۰، ص ۱۱۰). در این متون مقدس و آثار ادبی، از ترس هم به صورت مفهومی نکوهدیده یاد می‌شود که دوری از آن، یکی از فضائل انسانی برشمرده می‌شود و هم به‌عنوان یک مفهوم متعالی مطرح می‌شود و از فضایل اخلاقی به حساب می‌شود (هوشنگی و غلامحسین زاده، ۱۳۹۱، ص ۱۴۷). شاید نخستین کسی که به طرح موضوع ترس نیک و ترس بد پرداخت و آن را در ساحت‌های ویژه امری شریف و نیک دانست، سقراط است. او در تبیین فضیلت‌های انسانی از ترس ممدوح، یاد می‌کند (افلاطون، ۱۳۸۰، ص ۱۲۴-۱۲۷).

در اندیشه اسلامی، خوف از خدا عاملی مهم برای عزت نفس (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۶۷، ص ۳۸۲؛ کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۶۸)، دستیابی به هدف زندگی (نازعات: ۴۰ و ۴۱) و ایمنی‌بخش (نهج‌البلاغه، ۱۳۸۰، ص ۶۷۲) توصیف شده است. نه تنها خوف از خدا، تأمین‌کننده جنبه‌های مثبت زندگی، بلکه عاملی بازدارنده (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۸، ص ۲۲؛ ج ۲، ص ۷۰؛ ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۸۸) است که موجب سلامت روان و دوری از هراس (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۶۸) می‌شود.

تلاش نویسندگان این مقاله، در بررسی ادبیات پژوهش نشان داد که فقط مظاهری و پسندیده (۱۳۹۰)، با رویکرد بین‌رشته‌ای اسلامی - روان‌شناختی مفهوم «خوف از خدا» را مورد بررسی قرار داده‌اند. این پژوهشگران، در توصیف رابطه انسان با خدا، در طراحی نظری ساختار ایمان به سطح فردی، در قالب سه مؤلفه پرداخته‌اند. این سه مؤلفه، عبارتند از: «ترس از خدا»، «نیاز به خدا» و «محبت به خدا». در این ساختار، منظور از خوف، به‌عنوان عامل ارتباط با خدا، این است که فرد، برای دوری از پیامدهای منفی و غیرقابل قبول، رفتارهای خود را مطابق نظر و دستورهای خداوند (یعنی عامل قدرت) انجام دهد (مظاهری و پسندیده، ۱۳۹۰، ص ۱۱۰). اگرچه این پژوهشگران، سعی نموده‌اند نگاهی روان‌شناختی به مفهوم خوف از خدا داشته باشند، اما در پی عدم استخراج مؤلفه‌ها و عدم بررسی مفاهیم متناظر با خوف از خدا در دانش روان‌شناسی، موفق به ارائه مدل مفهومی برای این هیجان دینی نشده‌اند.

از میان مفاهیم مطرح‌شده در دانش روان‌شناسی مثبت، مفهوم «ابهت» معنای نزدیکی به واژه خوف از خدا دارد. ابهت به‌عنوان یک هیجان مثبت خاص، برای تعالی‌بخشی خود معرفی می‌شود (ون کپلین و سارگلو، ۲۰۱۲). بررسی این هیجان در حوزه مطالعات شخصیت نشان داد، ابهت عمدتاً گرایشی است که باز بودن به تجربه را منعکس می‌کند

(شیوتا (Shiota) و همکاران، ۲۰۰۶) و در افزایش سخاوت و کمک به دیگران، نقش تأثیرگذاری دارد (پردی و سارگلو (Prade & Saroglou)، ۲۰۱۶). همچنین، پژوهشگران نشان دادند، القای هیجان ابهت در افراد موجب افزایش سطح دین‌داری و معنویت می‌شود (سارگلو و همکاران، ۲۰۰۸).

در ادبیات مفاهیم دینی، مفهوم «خشیت» همسو با خوف است. براین اساس، برای مفهوم‌شناسی دقیق‌تر و تعیین مرز میان مفاهیم، تفاوت میان این دو مفهوم از نگاه علامه طباطبائی ارائه می‌شود. علامه رابطه میان خوف و خشیت را به صورت عموم خصوص مطلق مطرح می‌کند. خشیت، همانند خوف عاملی تقویت‌کننده و انگیزه‌ساز (طباطبائی، ۱۴۳۰ق، ج ۹، ص ۱۶۰) و به معنای تأثر قلبی، از چیزی است که انسان از اتفاق افتادن آن احتراز دارد (همان، ج ۴، ص ۲۰۰). اما وجه تفاوت میان خوف و خشیت، این است که در خشیت منشأ و عاملی که موجب تأثر درونی در انسان می‌شود، از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ یعنی آن منبعی که موجب خشیت می‌شود در نظر انسان، به عنوان امری عظیم و خطری بزرگ جلوه می‌کند (همان، ج ۴، ص ۲۰۰). براین اساس، اگر چه منشأ خوف، مانند دوری جستن از عذاب (همان، ج ۱۲، ص ۲۶۸)، هم موجب تأثر درونی در فرد می‌شود، اما لزوماً این تأثر درونی، برخاسته از امری عظیم و بزرگ نیست.

جدای از مطالعات روان‌شناختی هیجان، ارائه نظر در موضوع هیجان‌ها، همیشه از سوی اندیشمندان مورد توجه بوده است. تقریباً همه فیلسوفان بزرگ، از ارسطو گرفته تا اسپینوزا، از کانت تا دیوئی و از برگسون تا راسل، همگی در ماهیت هیجان‌ها اندیشیده‌اند و در مورد ریشه‌ها، نموده‌ها، اثرات و جایگاه آنها، در نظام طبیعی زندگی انسان تفکر کرده و نظریه‌هایی ارائه داده‌اند. حکمای الهی، به اهمیت بعضی از هیجان‌های خاص مرتبط با تجربه مذهبی افراد، پی برده‌اند و پرورش این هیجان‌ها را به طور غیرمستقیم، در رأس برنامه تربیت مذهبی قرار داده‌اند (پلاچیک، ۱۳۷۱، ص ۱۳). علامه طباطبائی، از جمله فیلسوفان و حکمای اسلامی است که در زمینه هیجان‌ها، مطالب مهمی طرح و گزاره‌های متعددی نسبت به برخی از هیجان‌های دینی، مانند «خوف از خدا» بیان نموده است. ایشان دو ویژگی اساسی برای هیجان خوف مطرح می‌کند. خوف عاملی بازدارنده از ارتکاب اشتباه (طباطبائی، ۱۴۳۰ق، ج ۱۰، ص ۲۸) و خوف نیرویی انگیزه‌بخش در راستای رسیدن به هدف است (همان، ج ۷، ص ۱۴۳). به‌طور کلی، بازدارنده بودن و انگیزه‌بخشی هیجان خوف، نشانگر اهمیت روان‌شناختی این مفهوم در آثار علامه طباطبائی است.

براین اساس، با توجه به فقدان مدل منسجم مبتنی بر مبانی نظری اسلامی در فرایند عملیاتی کردن هیجان خوف از خدا و همسو بودن مفهوم خوف از خدا، با برخی از مفاهیم دانش روان‌شناسی همچون ابهت و نیز در نظر گرفتن آثار متعدد روان‌شناختی ذکرشده برای خوف از خدا، مسئله این مقاله قابلیت بازنمایی «خوف از خدا»، به صورت سازه روان‌شناختی، در قالب مدل مفهومی براساس اندیشه علامه طباطبائی است؛ چراکه ضرورت مفهوم‌سازی مدون، در خصوص پدیده‌های دینی از دیرباز مورد تأکید اندیشمندانی همچون اوتو (Otto) قرار گرفته است (وولف، ۱۳۸۶) که دستیابی به آن، از طریق ارائه مدل مفهومی مقدور است. منظور از «مدل»، نمایش گرافیکی، نظری نوع دیگری از نمایش یک مفهوم، یا فرایندهای رفتاری پایه یا بدنی است که برای اهداف تحقیقاتی مختلف، مانند افزایش آگاهی از یک مفهوم، ارائه فرضیه‌ها، نشان دادن روابط، یا شناسایی

الگوهای تخصصی به کار گرفته می‌شود (فرهنگ لغت روان‌شناسی، ۲۰۰۹، ص ۳۴۷). از این رو، منظور از مدل مفهومی خوف از خدا، مجموعه‌ای از متغیرها و ارتباط میان آنهاست که در شکل‌گیری هیجان خوف از خداوند دخیل هستند. از آنجا که سازه‌های نظری، مشاهده‌ناپذیرند، تنها کاری که می‌توان انجام داد بررسی روایی نظری روابط موضوعه (مفروض) آنهاست (هومن، ۱۳۹۰، ص ۷۰). براین اساس، علاوه بر آنچه گفته شد، این مطالعه درصدد است تا میزان روایی نظری ساختار سازه خوف از خدا را با بررسی در گروه خبرگان اسلامی مشخص کند. بنابراین، رسالت مقاله در راستای مفهوم‌سازی سازه خوف از خدا، مبتنی بر دیدگاه علامه طباطبائی است و درصدد پاسخ‌گویی به سؤالات زیر است.

سؤال ۱. مدل مفهومی خوف از خدا، براساس اندیشه علامه طباطبائی شامل چه مؤلفه‌هایی است؟

سؤال ۲. مدل مفهومی طراحی شده تا چه حد و به چه خوبی، با نتایج حاصل از گروه خبرگان اسلامی مطابقت دارد؟

روش پژوهش

روش پژوهش، در زمره طرح‌های ترکیبی از نوع اکتشافی قرار دارد. از این رو، محقق در مطالعه کیفی از روش تحلیل محتوای کیفی با تمرکز بر توصیف و تحلیل استفاده می‌کند. براین اساس، برای دستیابی به مدل مفهومی خوف از خدا، با استفاده از گزاره‌هایی موجود در آثار علامه طباطبائی، مؤلفه‌ها و روابط میان آنها در خصوص خوف از خدا استخراج و سپس، مدلی گرافیکی از مفهوم خوف از خدا طراحی می‌شود. جامعه متنی پژوهش، آثار مکتوب علامه طباطبائی است و نمونه متنی پژوهش، ۱۰ جلد (شامل جلد ۴، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۴، ۱۷، ۱۹ و ۲۰)، از تفسیر *المیزان* است که به صورت هدفمند انتخاب شد. در مطالعه کمی، برای دستیابی به روایی محتوا، از روش مراجعه به نظرات کارشناسان خبره استفاده شد. در این مطالعه، جامعه انسانی، تمام پژوهشگران حوزوی دکتری در رشته‌های علوم انسانی است و با روش نمونه‌گیری در دسترس، ۹ نفر از آنها انتخاب شد. بدین منظور، از دو شاخص روایی محتوا (CVI) و ضریب نسبی روایی محتوا (CVR) استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

در مطالعه کیفی، با بررسی گزاره‌های توصیفی تفسیر *المیزان*، سازه خوف از خدا، دارای دو مؤلفه روان‌شناختی (احساس نگرانی و احساس مراقبت) است. تبیین هریک از آنها با ارائه مستندات متنی از تفسیر *المیزان* ارائه می‌شود.

الف. مؤلفه احساس نگرانی

مؤلفه احساس نگرانی، از سه ویژگی انتظار دریافت امر ناخوشایند، دفع ضرر به‌عنوان عامل انگیزشی و تهدیدشدگی هدف به دست می‌آید. در ذیل، مستندات هریک از ویژگی‌های مزبور ارائه می‌شود.

۱. انتظار دریافت امر ناخوشایند

در گزاره‌های استخراج‌شده از متن تفسیر *المیزان*، در هیجان خوف فرد خائف، انتظار برای دریافت امر ناخوشایند دارد و این انتظار، عامل نگرانی فرد می‌شود.

- «أن الخوف إنما يعرض للنفس عن توقع ضرر يعود إليها» (طباطبائی، ۱۴۳۰ق، ج ۱۰، ص ۹۰).
 - «قوله: «وَمَا تَخَافَنَّ...» ومعنى الخوف ظهور أمارات تدل على وقوع ما يجب التحرز منه والحذر عنه» (همان، ج ۹، ص ۱۱۳).

- «نسبة استشعار الخوف إلى إبراهيم عليه السلام لا ينافي ما كان عليه من مقام النبوة... فإن مطلق الخوف و هو تأثر النفس عن مشاهدة المكروه التي تبعثها إلى التحذر منه و المبادرة إلى دفعه ليس من الرذائل» (همان، ج ۱۰، ص ۳۲۱).
 - «استلزام الخوف للرجاء فإنما الملازمة ما بين الخوف من نزول العذاب و أصابة المكروه و بين الرجاء» (همان، ج ۱۲، ص ۲۶۸).

- «الخوف إنما يكون من شر مترقب» (همان، ص ۲۶۷).
 - «من علل اتخاذ الإله للعبادة الخوف من سخطه» (همان، ج ۹، ص ۲۰۲).
 - «فإن للرجاء آثارا لا تلائم هذه المشيئة، إذ رجاء الخير لا ينفك عن خوف الشر الذي يقابله و كما أن الرجاء يستدعي شيئا من ثبات النفس و طيبها كذلك الخوف يوجب قلق النفس و اضطرابها و مساءتها» (همان، ج ۸، ص ۲۹۷).
 - «بالجملة كان (ع) يدعوهم إلى توحيد الله سبحانه بتخويفهم من العذاب، و إنما كان يخوفهم لأنهم كانوا يعبدون الأوثان خوفا من سخطهم فقابلهم نوح عليه السلام بأن الله سبحانه هو الذى خلقهم و دبر شؤون حياتهم و أمور معاشهم بخلق السماوات و الأرض و إشراق الشمس و القمر و إنزال الأمطار و إنبات الأرض و إنشاء الجنات و شق الأنهار على ما يحكيه تعالى عنه (ع) فى سورة نوح. و إذ كان كذلك كان الله سبحانه هو ربهم لا رب سواه فليخافوا عذابه و ليعبده وحده» (همان، ج ۱۰، ص ۱۹۹).

از آنجاکه علامه، خوف از عذاب را مصداقی از خوف از خدا معرفی می‌کند (طباطبائی، ۱۴۳۰ق، ج ۱۲، ص ۲۶۸؛ ج ۱۹، ص ۱۰۸)، در گزاره آخر خوف از عذاب، مصداقی از خوف از خداست. در این وضعیت، چون فرد انتظار دریافت عذاب، به‌عنوان یک امر ناخوشایند دارد، نگران و خائف می‌شود.

۲. دفع ضرر عامل انگیزشی خوف

«مسلك الخوف فى الدعوة النبوية، و هو الأوقع فى أفهام عامة الناس فإن مسلك الرجاء و الوعد و إن كان أحد الطرفين فى الدعوة، و قد استعمله الكتاب العزيز فى الجملة لكن رجاء الخير لا يبعث إلى طلبه بعثا إلزاميا و إنما يورث شوقا و رغبة بخلاف الخوف لوجوب دفع الضرر المحتمل عقلا» (طباطبائی، ۱۴۳۰ق، ج ۷، ص ۳۹).
 «فإن الإنسان لا يستقيم سيره الحيوى إلا بالخوف و الرجاء المتعادلين حتى يندفع عما يضره و ينجذب إلى ما ينفعه» (همان، ج ۴، ص ۲۴۸).

۳. تهدیدشدگی هدف

«والخوف انما يكون من امر ممكن محتمل يوجب انتفاء شى من سعادة الانسان التى يقدر نفسه واجده لها» (همان، ج ۴، ص ۶۱).

به‌طور کلی، در هیجان خوف، فرد موقعیت‌های خوف‌برانگیز را به‌عنوان خطر و تهدید، برای دستیابی به هدف پیش‌بینی می‌کند. از این‌رو، در فرد خائف، انتظار دریافت امر ناخوشایند و تهدیدگر هدف، مبتنی بر انگیزه دفع ضرر عوامل ایجادکننده احساس نگرانی در فرد می‌شوند.

ب. مؤلفه احساس مراقبت

بر اساس مستندات ارائه‌شده از تفسیر *المیزان*، دومین مؤلفه خوف از خدا، احساس مراقبت است. مؤلفه احساس مراقبت، از دو ویژگی اجتناب از منشأ خوف و محافظت و استقامت، نسبت به دستیابی به هدف استخراج می‌شود. در ذیل، مستندات هریک از ویژگی‌های گفته‌شده ارائه می‌شود.

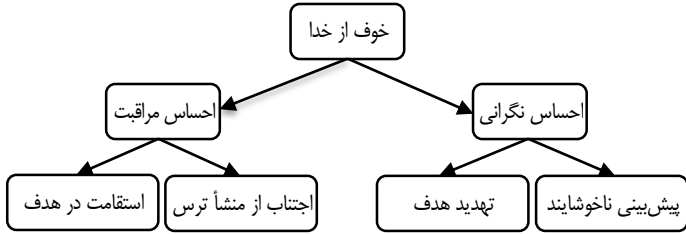
مراقبت در قالب اجتناب از منشأ خوف

- «الخوف و هو الأخذ بمقدمات التحرز عن الشر» (طباطبائی، ۱۳۳۰ق، ج ۱۴، ص ۱۴۴).
- «الخوف ظهور امارات تدل على وقوع ما يجب التحرز منه والحذر عنه» (همان، ج ۹، ص ۱۱۳).
- «ان الخوف هو التأثير عن المكروه في مقام العمل بتهيئه ما يتحرز به من الشر و يدفع به المكروه» (همان، ج ۱۷، ص ۱۹۱).
- «نسبة استشعار الخوف إلى إبراهيم ﷺ لا ينافي ما كان عليه من مقام النبوة... فإن مطلق الخوف و هو تأثر النفس عن مشاهدة المكروه التي تبعثها إلى التحذر منه و المبادرة إلى دفعه ليس من الرذائل» (همان، ج ۱۰، ص ۳۲۱).
- «و ليست الشجاعة تقابل الخوف الذي هو مطلق التأثر عن مشاهدة المكروه، و هو الذي يدعو النفس إلى القيام بواجب الدفع، و إنما تقابل الجبن الذي هو بلوغ التأثر النفساني إلى حيث يبطل الرأي و التدبير و يستتبع العي و الانهزام» (همان، ص ۳۲۲).
- «الخوف ما يقابل الإيثار و اتباع هوى النفس و هو قريحة الردع عن الإخلاد إلى الأرض و نهى النفس عن اتباع الهوى و هو قوله في وصف أهل الجنة بعد وصفهم بالخوف: وَ نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى» (همان، ج ۲۰، ص ۱۹۲).

مراقبت در قالب محافظت و استقامت نسبت به دستیابی به هدف

- «فان مطلق الخوف... ليس من الرذائل، و انما الرذيله هي التاثر الذي يستوجب بطلان مقاومه النفس و ظهور العي و الفزع و الذهول عن التدبير لدفع المكروه و هو المسمى بالجبن» (همان، ج ۱۰، ص ۳۲۱).
- احساس مراقبت در نگاه علامه طباطبائی، عاملی بازدارنده است. با تحلیل مفهوم خوف از خدا، مؤلفه احساس مراقبت و خودپایی، در هیجان خوف از خدا در قالب مراقبت از ارتکاب معصیت، دنیاپرستی و پیروی از هوای نفس بروز پیدا می‌کند (همان، ج ۲۰، ص ۱۹۲).
- با توجه مستندات ارائه‌شده از کلام علامه طباطبائی مدل مفهومی خوف از خدا دارای دو مؤلفه (احساس نگرانی و احساس مراقبت) است و هر کدام از این مؤلفه‌ها دارای دو زیرمؤلفه هستند (شکل ۱).

شکل ۱: مدل مفهومی خوف از خدا براساس دیدگاه علامه طباطبائی

یافته‌های کمی: روایی محتوا گروه خبرگان اسلامی (CVR و CVI)

در پاسخ به سؤال دوم مقاله برای ارزیابی روایی محتوایی، نظر متخصصان در مورد میزان هماهنگی مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های استخراج‌شده، دریافت شد. براین اساس، برای بررسی روایی محتوایی، از دو شاخص روایی محتوا (CVI) و ضریب نسبی روایی محتوا (CVR) استفاده شد.

جدول ۱: نظرات کارشناس خبره نسبت به میزان مطابقت هریک از زیرمؤلفه‌ها با مستندات

کارشناس									زیرمؤلفه	مؤلفه
۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		
ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	م	ک	پیش‌بینی دریافت امر ناخوشایند	احساس نگرانی
ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	م	ک	تهدیدشدگی هدف	
ب	ک	ک	ک	ک	ک	ک	م	ک	اجتناب از منشأ خوف	احساس مراقبت
م	ک	ک	ک	ک	ک	ک	م	ک	استقامت در دستیابی به هدف	

ک = کاملاً مرتبط، م = مرتبط اما نیاز به بازبینی، ن = نامرتب

پس از نظرخواهی از خبرگان، برای محاسبه CVI در هر زیرمؤلفه، تعداد گزینه‌های «کاملاً مرتبط» و «مرتبط، اما نیاز به بازبینی» جمع و بر تعداد کل متخصصان تقسیم شد. نتایج در جدول گزارش شده است.

جدول ۲: میزان شاخص روایی محتوا (CVI) در زیرمؤلفه‌ها

مؤلفه	زیرمؤلفه	CVI
احساس نگرانی	پیش‌بینی دریافت امر ناخوشایند	۱
	تهدیدشدگی هدف	۱
احساس مراقبت	اجتناب از منشأ خوف	۱
	استقامت نسبت به دستیابی به هدف	۰/۸۸

با توجه به یافته‌های جدول ۲، شاخص روایی محتوا (CVI)، در همه زیرمؤلفه‌ها بالاتر از ۰/۷۹ است. این یافته، نشانگر مرتبط بودن زیرمؤلفه‌ها با مستندات ارائه‌شده، براساس اظهارنظر خبرگان اسلامی است و حکایت از مناسب بودن شاخص روایی محتوا است.

جدول ۳: نظرات کارشناس خبره نسبت به ضرورت و عدم ضرورت هریک از زیرمؤلفه‌ها در سازه خوف از خدا

مؤلفه	زیرمؤلفه	کارشناس								
		۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹
احساس نگرانی	پیش‌بینی دریافت امر ناخوشایند	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا
	تهدید شدگی هدف	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	م ض ن
احساس مراقبت	اجتناب از منشأ خوف	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا
	استقامت نسبت به دستیابی به هدف	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ن

ض = ضروری است، م ض ن = مفید است و ضرورتی ندارد، ض ن = ضرورتی ندارد.

برای تعیین CVR، پاسخ متخصصان مطابق فرمول زیر محاسبه شد:

$$CVR = \frac{nE - \frac{N}{2}}{\frac{N}{2}}$$

در این رابطه، nE تعداد متخصصانی است که به گزینه «ضروری» پاسخ داده‌اند و N تعداد کل متخصصان است.

جدول ۴: میزان ضریب نسبی روایی محتوا (CVR) در زیرمؤلفه‌ها

مؤلفه	زیرمؤلفه	CVR
احساس نگرانی	پیش‌بینی دریافت امر ناخوشایند	۱
	تهدیدشدگی هدف	۰/۷۸
احساس مراقبت	اجتناب از منشأ خوف	۱
	استقامت نسبت به دستیابی به هدف	۰/۷۸

با توجه به یافته‌های جدول ۴، ضریب نسبی روایی محتوا (CVR) ۹ نفر خبره در همه زیرمؤلفه‌ها، بالاتر از مقدار محاسبه شده براساس جدول لاوشه است. این یافته بیانگر ضرورت هریک از زیرمؤلفه‌ها در سازه خوف از خداست و حکایت از مناسب بودن ضریب نسبی روایی محتوا است.

نتیجه‌گیری

براساس مستندات ارائه‌شده از کلام علامه طباطبائی، یکی از مؤلفه‌های سازه خوف از خدا احساس نگرانی است. احساس نگرانی، نتیجه تهدید در خصوص دستیابی به هدف است. همچنان که در هیجان ترس، فرد موقعیت را به صورت بالقوه خطرناک و تهدیدکننده تعبیر می‌کند (ریو، ۱۳۸۱، ص ۳۶۱)، در هیجان خوف از خدا، فرد موقعیت‌های خوف‌برانگیز را به‌عنوان خطر و تهدید، برای دستیابی به هدف پیش‌بینی می‌کند. اگر چه تلیش (۱۳۷۵) به‌عنوان یک فیلسوف اگزیستانسیالیست، به وجه تهدیدکنندگی ترس اشاره نموده، اما ترس را نشانگر تهدید عدم نسبت به وجود تصور می‌کند. در تحلیل علامه طباطبائی، خوف از خدا با توجه به اینکه ایشان یک اندیشمند غایت‌گرا است و هدفمندی را از نیازهای بنیادین و یکی از مؤلفه‌های اساسی طبیعت انسان مطرح می‌کند (خلیلیان شلمزاری و خسروپناه، ۱۳۹۷)، در هیجان خوف تهدید نسبت به وجود فرد نیست، بلکه متوجه دستیابی به هدف است. از این‌رو، در هیجان خوف از خدا، فرد از موقعیت تهدیدشدگی هدف، احساس نگرانی می‌کند.

براساس دیدگاه علامه، مؤلفه دوم خوف از خدا، احساس مراقبت به‌عنوان عاملی بازدارنده است. در تأیید این یافته، تیلیش ترس را عامل هشداردهنده معرفی می‌کند (تیلیش، ۱۳۷۵، ص ۱۱۷). مؤلفه احساس مراقبت و خودپایی در هیجان خوف از خدا، در قالب مراقبت از ارتکاب معصیت، دنیاپرستی و پیروی از هوای نفس بروز پیدا می‌کند (طباطبائی، ۱۴۳۰ق، ج ۲۰، ص ۱۹۲). از این رو، براساس این مؤلفه، مراد از خوف از خدا آن چیزی نیست که از ترس و بیم در خاطر انسان می‌گذرد، مثل شعور و فهم ترسیدن از شیر، بلکه مراد خودداری از گناهان و برگزیدن طاعات خداست. از این رو، واژه «تَخَوُّف» از سوی خدای تعالی، تشویق به پروا داشتن و دور شدن از گناهان است و کسی که گناهان را ترک نکرده، خائف نیست (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۶۴۸).

با توجه به مؤلفه‌های خوف از خدا، همسویی این سازه با مفهوم ابهت در دانش روان‌شناسی به‌دست می‌آید؛ چراکه اساساً احساس ابهت در ادیان، به رابطه بین افراد و خدایان می‌پردازد (کلتنر و هیدت (Keltner & Haidt)، ۲۰۰۳، ص ۲۹۸). زمانی که افراد تجربه تماس با یک نیروی عالی را داشته باشند، یک برتری و تجربه حسی جدیدی به راه می‌افتد که موجب سردرگمی و تحیر می‌شود. هنگامی که سردرگمی از بین رفت، حالت فرد تغییر شکل داده، به معیارها، فرمان‌ها و وظایف جدید ایمان می‌آورد (همان، ص ۲۹۹). اگرچه مفهوم خوف از خدا در اندیشه علامه طباطبائی، از ادراک قدرت، عظمت، قوت خداوند به‌عنوان یک نیروی عالی (طباطبائی، ۱۴۳۰ق، ج ۸، ص ۳۸۳؛ ج ۴، ص ۲۰۰؛ ج ۱۰، ص ۲۸) شکل می‌گیرد. اما در این دیدگاه، برخلاف مفهوم ابهت، خوف از خدا از همان ابتدای شکل‌گیری عاملی ایمنی‌بخش و مثبت به حساب می‌آید. چنان‌که برخی اندیشمندان مسلمان به این ویژگی خوف اشاره نموده‌اند (نهج‌البالغه، ۱۳۸۰، ص ۶۷۲؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۱۲۶).

نتایج شاخص روایی محتوا (CVI)، نشان می‌دهد این شاخص در همه زیرمؤلفه‌ها بالاتر از ۰/۷۹ است. این نتیجه، نشانگر مرتبط بودن زیرمؤلفه‌ها با مستندات ارائه‌شده براساس اظهارنظر خبرگان اسلامی است و حکایت از مناسب بودن شاخص روایی محتواست. همچنین، یافته‌ها نشان داد که ضریب نسبی روایی محتوا (CVR) ۹ نفر خبره در همه زیرمؤلفه‌ها، بالاتر از مقدار محاسبه‌شده براساس جدول لاوشه است. این نتیجه، نشانگر ضرورت هریک از زیرمؤلفه‌ها در سازه خوف از خداست و حکایت از مناسب بودن شاخص روایی محتواست.

با توجه به استخراج مؤلفه‌های خوف از خدا و روایی محتوای لازم، به نظر می‌رسد براساس دیدگاه علامه طباطبائی، مدل مفهومی خوف از خدا، یک مدل تک‌مرحله‌ای یا دومرحله‌ای است؛ به این معنا که اگر تمرکز بر دو مؤلفه اصلی استخراج شده باشد، مدل مفهومی تک‌مرحله‌ای و اگر تمرکز علاوه بر مؤلفه‌های اصلی به زیرمؤلفه‌ها قرار گیرد، مدل مفهومی دومرحله‌ای است. از این رو، مدل مذکور قابلیت لازم برای توسعه ابزار برای سنجش سازه خوف از خدا را دارد. پیشنهاد می‌شود در مطالعات بعدی، مراحل تدوین ابزار مبتنی بر مدل مفهومی ارائه‌شده در گروه‌های سنی مختلف انجام پذیرد.

منابع

نهج البلاغه، ۱۳۸۰، ترجمه صبحی صالح، قم، هجرت.

ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، ۱۴۰۴ق، *تحف العقول*، قم، جامعه مدرسین.

افلاطون، ۱۳۸۰، *دوره آثار افلاطون*، ترجمه محمدحسن لطفی و رضا کاویانی، تهران، خوارزمی.

بلنده حسن، ۱۳۹۰، «بنیاد کمی‌سازی و دین‌ورزی» در: *مبانی نظری مقیاس‌های دینی*، تدوین محمدرضا سالاری فر و همکاران، چ دوم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

پلاچیک، روبرت، ۱۳۷۱، *هیجان‌ها حقایق، نظریه‌ها و یک مدل جدید*، ترجمه محمود رمضان زاده، چ سوم، مشهد، آستان قدس رضوی.

تبلیش، پل، ۱۳۷۵، *شجاعت بودن*، ترجمه مراد فرهادپور، چ دوم، تهران، علمی و فرهنگی.

خدایاری فرد، محمد ۱۳۹۰، «گستره پژوهش‌های داخلی در زمینه ساخت مقیاس‌های دینی» در: *مبانی نظری مقیاس‌های دینی*، محمدرضا سالاری فر و همکاران، چ دوم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

خلیلیان شلمزاری، محمود و عبدالحسین خسروپناه، ۱۳۹۷، «خوانشی نو در توصیف و تحلیل خاستگاه تفاوت‌های جنسیتی از نگاه علامه طباطبائی»، *جنسیت و خانواده*، ش ۸، ص ۸۱-۶۱.

خلیلیان شلمزاری، محمود و همکاران، ۱۳۹۷، «خوانش روان‌شناختی خوف از خدا مبتنی بر اندیشه علامه طباطبائی: ارائه مدل پدیدآیی»، *روان‌شناسی و دین*، ش ۴۳، ص ۲۳-۳۸.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۳۷۴، *ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن*، ترجمه غلامرضا خسروی حسینی، چ دوم، تهران، مرتضوی.

رحیمی‌نژاد، عباس، ۱۳۹۰، «ملاحظات روان‌سنجی سنجش مفاهیم و سازه‌های مذهبی در عرصه روان‌شناسی». در: *مبانی نظری مقیاس‌های دینی*، تدوین محمدرضا سالاری فر و همکاران، چ دوم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

ریو، جان مارشال، ۱۳۸۱، *انگیزش و هیجان*، ترجمه یحیی سیدمحمدی، ویراست سوم، چ چهارم، تهران، ویرایش.

طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۴۳۰ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چ نهم، قم، جامعه مدرسین.

کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۳۶۵، *اصول کافی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

لطف‌آبادی، حسین، ۱۳۹۰، «جست‌وجوی مبانی نظری سنجش ویژگی‌های معنوی درمان‌جویان در تعامل با درمان‌گران»، در: *مبانی نظری مقیاس‌های دینی*، تدوین محمدرضا سالاری فر و همکاران، چ دوم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۴ق، *بحار الانوار*، بیروت، مؤسسه الوفاء.

مصباح، محمدتقی، ۱۳۸۵، *پندهای الهی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مظاهری، محمدعلی و عباس پسندیده، ۱۳۹۰، *ملت ایمان الگوی ابعادی رابطه انسان با خدا*، قم، دارالحدیث.

وولف، دیوید، ۱۳۸۶، *روان‌شناسی دین*، ترجمه محمد دهقانی، تهران، رشد.

هوشنگی، مجید و غلامحسین غلامحسین‌زاده، ۱۳۹۱، «تحلیل مفهوم ترس در رساله کشمیریه براساس ملاحظات کرکگور»، *حکمت معاصر*، سال سوم، ش ۲، ص ۱۴۵-۱۶۲.

هومن، حیدرعلی، ۱۳۹۰، *شناخت روش علمی در علوم رفتاری*، چ سوم، تهران، سمت.

Allport, G. W, 1963, "Behavioral science, religion, and mental health", *Journal of Religion and Health*, V. 2, n. 3, p 187-197.

APA College Dictionary of Psydology. 1st ed. American Psychological Association, 2009. Model, P247.

Frankl, Viktor E, 1962, *Man's search for meaning; an introduction to logotherapy*, Boston, Beacon Press.

- Hood, R. W, Jr, et al, 2009, *The psychology of religion: An empirical approach* (4th ed), New York, Guilford Press.
- James, W, 1902, *The varieties of religious experience: A study in human nature, being the Gifford lectures on natural religion delivered at Edinburgh in 1901-1902*, New York, London, Longmans, Green, and Co.
- Keltner, D, & Haidt, J, 2003, "Approaching awe, a moral, spiritual, and aesthetic emotion", *Cognition and Emotion*, n. 17, p 297-314.
- Leuba, J, 1896, "A Psychological Study of Religion, New York, Macmillan. on susceptibility to misinformation", *Journal of Experimental Social Psychology*, n. 41, p 574-588.
- Maslow, A. H, 1964, *Religions, Values, and Peak-Experiences*, Columbus, Ohio, Ohio State University Press.
- Prade, C, Saroglou, V, 2016, "Awe's effects on generosity and helping", *The Journal of Positive Psychology*, n. 11, p 522-530.
- Saroglou, V, et al, 2008, "Positive emotions as leading to religion and spirituality", *Journal of Positive Psychology*, n. 3, p 165-173.
- Shiota, M. N, et al, 2006, "Positive emotion dispositions differentially associated with Big Five personality and attachment style", *The Journal of Positive Psychology*, v. 1, n. 2, p 61-71.
- Starbuck, E. D, 1899, *The Psychology of Religion*, London, Walter Scott.
- Van Cappellen, P, & Saroglou, V, 2012, "Awe activates religious and spiritual feelings and behavioral intentions", *Psychology of Religion and Spirituality*, n. 4, p 223-236.
- Watts, F, 2007, *Emotion regulation and religion. In: Handbook of emotion regulation*, J. J. Gross (ed), p 504-520, New York, NY, Guilford Press.